

Válasz a *Forradalom a hátsó udvarban. Tömegerőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945-1946* című MTA doktori értekezés opponensi véleményeire

Apor Péter

Elsőként szeretnék köszönet mondani az értekezés opponenseinek, Majtényi Györgynek, Rainer M. Jánosnak és Tomka Bélának. Megtisztelő, hogy kitüntették figyelmükkel munkámat, valamint alapos és értő bírálatban részesítették azt. Különösen megtisztelő, hogy az értekezést mindhárman érdemesnek találták a Magyar Tudományos Akadémia doktora fokozatszerzési eljárása keretén belül nyilvános vitára, illetve a munka téziseinek megvédésére. Ez különösen annak fényében tölt el örömmel, hogy munkám – mint azt az opponensek egyöntetűen megállapították – több szempontból sem követi a történeti elbeszélések megszokott útját és bizonyos értelemben kísérleti műnek is tekinthető. Bár szűkebb témája a második világháború után Magyarországon kirobbant kollektív erőszak eseteinek társadalomtörténeti értelmezése, kísérletet tesz egyfelől az 1945 utáni politikai változások nem feltétlenül szokványos, társadalomtörténeti megértésére, másfelől kísérletet tesz a történeti elbeszélések megszokott lineáris módjától eltérő narratív szerkezet kialakítására.

Némi meglepedettségre adhat okot, hogy a kísérlet –legalábbis részben – sikeresnek mondható. Az opponensi vélemények egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy a munka szűkebb témáján túli, általánosabb történeti kérdésekkel kapcsolatos vitákhoz is érdemben szól hozzá. Meglátásuk szerint, az értekezés a második világháború utáni kollektív erőszak vizsgálatán keresztül az 1945-ös átalakulást is elemzi. Rámutatnak, hogy újszerű szempontokkal gazdagítja annak megértését, hogy mennyiben tekinthető korszakhatárnak 1945, illetve hogyan értelmezhetőek a szovjetizáció folyamatai és kronológiája. Kiemelik, hogy a munka társadalomtörténeti nézőpontokat hoz a korábban politikatörténeti dominanciájú vitákba. Ezáltal arra is kísérletet tesz – mutatnak rá -, hogy a kortárs emlékezetpolitika által nagyrészt homogén nemzeti szenvedéstörténetként ábrázolt 1945 és 1990 közti időszak összetettebb, történeti értelmezése irányába mozduljon el.

Az értekezés opponensei hangsúlyozzák, hogy ezeknek a szempontoknak a segítségével a munka 1945 és a szocialista diktatúra időszaka közti kapcsolatról szóló vitákhoz is hozzájárul. 1945-öt, nem feltétlenül a politikai szovjetizáció miatt, hanem a politikai szerkezet és kultúra társadalomtörténeti vonatkozásai miatt, nem egyszerűen átmeneti időszaknak, hanem a pártállam előtörténetének is látja. Ezzel együtt azt is kiemelik, hogy az értekezés megmutatja,

hogy a társadalom marginalizáltabb, az elit pozícióktól távol eső tagjai a politika lényegesen más fogalmait és eszközeit alakítják ki és veszik használatba, mint a politikai és társadalmi elit csoportok: jelesül a tömeges erőszak formáit. Ahogyan az opponensek rámutatnak, ennek során a politika kérdései a társadalmi osztályozás köré szerveződnek, amelynek fő eszközeiként az értekezés a munkavégzés és a test ábrázolásait tekinti. Kiemelik azt is, hogy az értekezés elemzi e nem-elit politikai nyelv és gyakorlat, valamint a korabeli politikai pártok propagandájának kapcsolódásait is.

Végezetül, az opponensi vélemények felhívják a figyelmet, hogy a kollektív erőszak tematikáján keresztül az értekezés a hétköznapi élet és az elnyomás viszonyát is vizsgálat tárgyává teszi. Kiemelik, hogy a munka a hétköznapi életet nem egyszerűen a hatalomnak való ellenállás színtereként értelmezi, hanem figyelmet fordít azokra a mindennapi gyakorlatokra is, amelyek segítségével az alávetettség viszonyai és rendjei is létrehozhatóak.

A kitaposott utak elhagyása – miközben új kutatási kérdéseket és irányokat, illetve új lehetséges válaszokat tárhat fel – óhatatlanul buktatókkal is jár és útvesztőkbe vezetheti a kutatót. Az opponensek – az értekezés fentebbi erényeinek hangsúlyozása mellett – több ilyen buktatót is jeleznek, miközben számos kérdést tesznek bírálat tárgyává. Ezek közül a lehetséges forrásokkal, a történetek cselekvőivel, a politikával való kölcsönhatásukkal, a csoportképzés mikéntjével, az antiszemitizmus szerepével, illetve részben az elbeszélés szerkezetével kapcsolatosak tűnnek a legfontosabbnak. A felvetett szempontok mindegyikét építő jellegűnek és megfontolandónak tartom. Többet közülük jogosnak és munka hiányosságának látok, néhány más esetében úgy látom, a szöveg jelenlegi formájában is választ ad a kérdésekre. Az alábbiakban sorra veszem a bírálatok meglátásait, azzal a céllal, hogy rámutassak, hogyan keres az értekezés kiutat a jelzett útvesztőkből.

Meglátásom szerint ezek azzal függnek össze, hogy a kollektív erőszak esetében a megértés nehézségét nem egyszerűen egy, az értelmezőétől merőben eltérő fogalmi rendszer adja. A második világháború utáni Magyarországon kirobbant tömeges erőszak esetében olyan történelmi eseményt vizsgálok, amelyben a cselekvés racionalitását nem fogalmak, hanem a fizikai tettek és a testhez kötődő gyakorlatok során megnyilvánuló szimbólumok és rituálék adták. A történész dolga, természetesen, éppen az, hogy ezeket az eredendően nem fogalmi rendszereket ilyenekké fordítsa le - az értekező-leíró elbeszélés rendelkezésére álló műfajában nem is tehet mást. Ezzel együtt azonban óhatatlanul jelentős távolságba kerül a vizsgálat tárgyának saját logikájától. A kollektív erőszak esetében a feltárandó történelmi valóság éppen

az, hogy ezek a cselekvéssorok merőben eltérnek, radikálisan mások, mint az írott nyelv eszközkészlete.

Az opponensi véleményekben is szóvá tett elbeszélői mód, az eltávolítás, az értelmezői én háttérbe szorítása a történeti tárgy és a történeti ábrázolás között – a választott téma esetében nyilvánvalóan – húzódó szakadék áthidalására tesz javaslatot. Ellentétben az alulról íródo társadalomtörténettel vagy a mindennapok történetével, ennek a munkának nem célja, hogy hangot adjon a történeti elbeszélésekből gyakran kimaradó csoportoknak, hanem sokkal inkább az, hogy leírja a cselekvés struktúráját. A munka során követett elbeszélői stratégia célja, hogy a történésznek az eseményekről adott értelmezése minél közvetlenebbül következzen magukból a forrásokból. A történész-szerző ebben a megközelítésben inkább szerkesztő, akinek az a szerepe, hogy úgy rendezze a forrásanyagot, hogy annak rendjéből tárulhasson föl a leírt cselekmények racionalistása. Ebből a megközelítésből az is következik, hogy a kollektív cselekvésből feltároló rend legmegfelelőbb ábrázolása nem feltétlenül a töretlen lineáris folyamat, hanem időnként inkább a cselekmények töredezett, esetleges mivoltát jobban tükröző szakaszos elbeszélés.

1, Minden történeti munka – vagy talán minden tudományos vállalkozás alapvető problémája, hogy a felhasznált források mennyiben adhatnak választ a feltett kérdésekre. E munka esetében, pedig, kifejezetten fontos kérdés az, hogy hogyan sikerült számot adni a kollektív cselekvés eltérő logikájáról. Bár nem zárják ki kategorikusan ennek lehetőségét, az opponensi vélemények felvetik, hogy mennyiben rekonstruálható az elkövetők hétköznapi kultúrája az erőszakot követő perek és nyomozati vallomások, illetve a helyi sajtó alapján. Egészen pontosan annak a lehetőségét vonják – jogosan – kétségbe, hogy megtalálható-e a tömeg ábrázolásának céljából született dokumentumokban a tömeg, ezt az ábrázolást megelőző, attól valamiképpen független hétköznapi kulturális rendje (Rainer M. János meglátása). Más szavakkal arra kérdeznék rá, hogy feltételezhető-e a huszadik század közepén egy, a politikai kultúrától és manipulációtól érintetlen tömegkultúra léte.

Hermetikusan elzárt, a külső hatásoktól elszigetelhető valamiféle populáris tömegkultúra természetesen nem létezett 1945-46-ban, és talán sohasem. Az általam vizsgált elkövetők hétköznapi rendjének integráns része volt a politika tapasztalata, munkám a lehetséges átjárások és kölcsönhatások számos útját mutatja be. A politikának jelentős szerepet tulajdonít az értekezés, és ennek megfelelően jelentős súllyal tárgyalja a lakosságot célzó különböző kampányokat, illetve ezek lehetséges hatásait az erőszakban résztvevő személyekre. Az a választás, hogy ezt a politikai kultúrát nem az országos politikai, hanem a helyi nyilvánosság

forrásainak – munkahelyi és községi párt- és szakszervezetek, megyei és üzemi lapok - segítségével elemzem, lehetővé teszi, hogy a politikai diskurzus és gyakorlatok olyan formáit tanulmányozzuk, amelyet az elkövetők maguk is közvetlenül megismerhettek, illetve amelyekben részt is vehettek. Az önhatalmú cselekvés ethosza vagy a hatóságok munkáját segítő erőszak képzete, amelyek az elkövetők hétköznapi rendjének fontos elemei voltak, elválaszthatatlanok a politika második világháború utáni tapasztalatától.

A politikához való viszonyban és a politikai részvétel módjaiban jelentős különbségek vannak az egyes társadalmi csoportok között. Ezeket a különbségeket egymás fokozataiként és változataiként igyekeztem megragadni. E tekintetben az értekezés fő állítása, hogy a vizsgált elkövetők politikai gyakorlatait inkább jellemezte a szóbeliség, vagy a közvetlen cselekvés, mintsem az írásbeliség vagy a szofisztikált érvelés. Az olyan viszonylag jól rögzíthető részletek, hogy kit, kik, hol és hogyan bántalmaztak, meglátásom szerint többet árulnak el az elkövetők jogos erőszakról vallott felfogásáról, mint a tárgyalótermekben vagy kihallgatósobákban hozzájuk fűzött magyarázatok. Munkámban a tömeg nem feltétlenül beszél, inkább cselekszik, és a hétköznapi élet kultúrája éppen ebből a cselekvésből látszik.

Az általam választott források is inkább a cselekvés megismerésére irányulnak. A cselekedeteket leíró, lényegében nyomozati dokumentumok, persze, nem tükrözik közvetlenül a cselekvés mintáit, még akkor sem, ha ezeket maguk az elkövetők mesélik is el. Azok az apró, a külső szemlélők számára nem feltétlenül jelentős részletek, mint például a miskolci rendőrkapitányság megtámadása előtt meghajtott vörös zászló, az aznap elfogyasztott ételfajták beleszövése a tanúvallomásokba, vagy az áldozatok testsúlyának minduntalan felbukkanó említése, éppen látszólagos jelentéktelenségük miatt, kevésbé lehettek kitéve az eseményekről beszámoló rendőrök, jogászok és politikusok értelmezéseinek. Ebből adódóan közelebbről tükrözhetik mindazt, amit az elkövetők el akartak mondani az erőszak magyarázataképpen, miközben arról tanúskodnak, hogy ezek az elkövetők számára fontosak, az erőszak magyarázatához tartozó tények voltak. A látszólag jelentéktelen, nehezen érthető részletek felől közelítve közelebb kerülhetünk a nehezen felfogható, idegen társadalmi és kulturális gyakorlatok, mint amilyen a kollektív erőszak is, megértéséhez.

2, Ez a részben ismeretelméleti probléma összefügg azzal az opponensek által megfogalmazott kérdéssel, hogy nem lehetséges-e vajon pontosabban meghatározni a főszereplők jellemzőit és szerepét (Rainer M. János felvetése). Ez meglehetősen nehéz feladat, hiszen a néhány kiemelt cselekvő, a miskolci Dudás József, a kunmadarasi Kabai Tóth Eszter vagy a szegvári Gila Rókus személyét vizsgálva az látható, hogy nem-igen találni olyan tulajdonságot, amely

lényegesen megkülönböztetné őket más, talán kevésbé látványos szerepet játszó résztvevőtől. Az értekezés ezért nem is keres főszereplőket. A rituális, szokásszerű cselekvéshez – amilyenek a kollektív erőszak esetei is – nem szükséges előzetes szervezés. A munka azt mutatja meg, hogy a bemutatott szokásszerű, hétköznapi rutinokon alapuló közösségek egyúttal az erőszakban cselekvő tömegek is. Az ilyen közösségeken alapuló mobilizáció éppen azért olyan hatékony, mert a külső szemlélő számára a résztvevők mintegy spontán módon, magától értetődő természetességgel gyűlnek össze. Az értekezés éppen azokat a külső szemlélők számára nem könnyen látható társadalmi-kulturális mechanizmusokat elemzi, amelyek nyomán létrejönnek az ilyen könnyen mozgósítható közösségek.

Ebből adódóan, ez a tömeg nem is lesz arctalan. A társadalmi csoportképzés kapcsán felmerülő kérdés, hogy a „munkások és parasztok” kifejezés nem túlságosan általános és tág kategória-e (Majtényi György felvetése). A munka egyfelől törekszik „ipari és földmunkások” specifikusabb, bár még mindig tág csoportjairól beszélni. Másfelől, az olvashatóság szempontjából szükségszerűen elnagyolt fogalmat az értekezés – ahogyan arra az opponensek is rámutatnak –, az egyes fejezetek során konkretizálja, földrajzi helyhez köti és társadalmi háttérüket is sikerül, helyenként egészen aprólékosan meghatározni. Az így feltárt apró részletek segítségével rekonstruálhatóvá válnak azok a nemzedéki hálózatok, szomszédsági és rokonsági viszonyok, amelyek a mindennapi élet gyakorlatain keresztül alakítják a kollektív erőszak során együtt cselekvő, ám azon kívül is létező közösségeket.

3, A közösségi cselekvés, külső szemlélő számára nem feltétlenül látható mintái, illetve az ebből következő másság vagy idegenség leírásának nehézségei összefüggnek a politika rendjével, a társadalmi osztályozással és az antiszemitizmussal kapcsolatban feltett kérdésekkel is. Az opponensek hiányolják, hogy bár az értekezés amellet érvel, hogy a hétköznapi erőszak hatással volt a politika rendjére, a munka nem fejt ki ennek mibenlétét. Milyen politikai rendet képzelnek el és fogalmazznak meg a kollektív erőszak rituáléi és van-e ennek hatása az intézményrendszerre, kérdezi Rainer M. János? Munkám valóban részben homályban hagyja ezeket a kérdéseket. Ennek egyik oka, hogy a tömeges erőszak elkövetői nem feltétlenül fejtették ki ilyen irányú nézeteiket világos fogalmakban. Az értekezés azonban azt állítja, hogy tetteik határozott elképzeléseket tükröztek: olyan társadalmat láttak ideálisnak, ahol az egyének és csoportok helyét a hasznos munkavégzés határozza meg, olyan államot vártak el, amely megfelelően jutalmazza ezt, ezek közvetlen ellenőrzését, pedig, saját jogos politikai részvételükként látták. A második világháborút követő néhány év közösségi önkormányzati formáinak elterjedt mivolta és bizonyos fokú beépülése az intézményrendszerbe azt mutatja,

hogy a politikai elitiek időlegesen legalábbis elfogadták, hogy együtt éljenek a közösségi felügyelet bizonyos formáival. Annak megválaszolása, hogy a közösségi felügyelet értékei és fajtái részévé váltak-e és milyen formában a pártállam intézményrendszerének, nem tartozott a munka feladatai közé. Célja elsősorban ennek a lehetséges összefüggésnek, mint kutatási kérdésnek a megfogalmazása volt, amit – belátom – lehetséges határozottabban is megtenni.

4, Az opponensek túlzónak találják a politikai osztályozásban a testnek tulajdonított szerepet (Tomka Béla meglátása). Az értekezés abból indul ki, hogy a testi jellemzőknek fontos szerepük volt az erőszak során követett társadalmi osztályozásban. A munka azt állítja, hogy ennek egyik fontos forrását jelentették a korabeli politikai gyakorlat és nyelv fizikai-biológiai testekhez kötődő eljárásai. A politikai érvénnyel is bíró társadalmi osztályozás meghatározó területe az élelmiszerelosztás volt, amely a fizikai munkát végzők testi reprodukcióját kiemelten kezelte. Ez jelentős részben azzal függött össze, hogy az újjáépítésnek döntően fizikai munkát végző személyekre, ebből következően, pedig, az erre képes fizikai-biológiai testekre volt szüksége. Természetesen, ahogy ezt az értekezés is elemzi, a fizikai munkát végzők között igen eltérő testalkatú emberek voltak. Mégis, a korabeli és a hagyományos populáris és politikai nyelv is egyszerű testi sztereotípiákhoz kötve határozta meg a hasznos (munkát végző) és a haszontalan (munkát nem végző) személyek csoportjait. A munka egyik fő állítása, hogy ezek a leegyszerűsített, de nagy hatással bíró sztereotípiák politikai jelentőségre tettek szert a második világháború után, és –ebben az értelemben legalábbis – jogos lehet a test kiemelt szerepéről beszélni a korabeli politikai gyakorlatban és nyelvben.

Az opponensek úgy látják, hogy az értekezés hajlamos alulértékelni a társadalmi konfliktusok szerepét (Tomka Béla felvetése). Egész pontosan úgy látják, hogy az értekezés azt sugallja, mintha a kollektív erőszak nem állna közvetlen összefüggésben társadalmi konfliktusokkal. Mivel a munka konkrét elemzései különböző társadalmi csoportok közti konfliktusok sorába ágyazzák be a tömeges erőszak eseteit, ez a – alapvetően a módszertan bemutatását célzó – kijelentése kétségkívül finomításra szorul. A munka elsősorban azt állítja, hogy a tömeges erőszak kitörése nem redukálható társadalmi csoportok, osztályok gazdasági vagy politikai érdekkülönbségeire. A kollektív erőszak eseteiben megjelenő társadalmi konfliktusok gyakran áthágják a csoportok és osztályok határait. Ráadásul az erőszak során kijelölt társadalmi csoportok, az ellenlábások vagy ellenségek felismerése politikai és szimbolikus jelentőségre szert tevő külső tulajdonságok, mint például az öltözék, az ételek fajtái vagy a testi tulajdonságok mentén történt.

5, Az opponensi vélemények felvetik, hogy a munka bizonyos helyeken pontatlanul ítéli meg az antiszemitizmus és az antiszemita nyelv súlyát. Először is, azt vélelmezik, hogy a faji alapú antiszemitizmus talán nagyobb szerepet játszott az erőszakban, mint azt az értekezés sugallja (Majtényi György kérdése). Másodsor, kérdésesnek találják, hogy a munkás-politika nyelve antiszemita maradt-e a második világháború után is (Tomka Béla felvetése). Az antiszemitizmus kulcsszerepet kap a kollektív erőszak e munkában követett értelmezéseiben, hiszen egyik fő célja éppen annak megértése, hogy miért lettek kivétel nélkül mindegyik atrocitásnak zsidó származású áldozatai. Ugyanakkor az értekezés azt állítja, hogy ez az antiszemitizmus nem egyszerűen egy öröklött, hagyományos, mozdulatlan, ahistorikus állandó, hanem a második világháború után kialakuló sajátos történeti képződmény volt. Az antiszemitizmus nem tűnt el a holokauszt borzalmi után, mert a háború utáni évek körülményei elegendő muníciót szolgáltatottak a zsidóellenes képzelet számos hagyományos témájának és formájának a fenntartásához. A politikai baloldal látványos felemelkedése újjáélesztette a zsidó-bolsevik mítosz elemeit. A tulajdon visszaszolgáltatás kérdései segítettek értelmet adni a helyi társadalmi megosztottságnak egyfajta képzelt zsidó-keresztény szembenállás szempontjából. Az élelmiszerhiány és az éhínségtől való félelem felélesztette az antiszemita népmesék szörnyűséges alakját, a kannibál zsidót. A feketepiac anomáliái elősegítették a bűnöző, kincset rejtegető zsidó náci mítoszának a továbbélését. E folytonosságok ellenére az 1945-ös és 1946-os antiszemitizmus jellegzetes vonása a zsidók alakjának átpolitizálása volt. Egy olyan kialakulóban lévő szociokulturális közegben, amelyben a fizikai munkához és a dolgozó testhez való viszony politikai jelentőséget kapott, a zsidók - mint a munkához való sajátos viszonyuk által meghatározott társadalmi csoport - különösen veszélyeztetettek voltak. A zsidó boltosok és földbirtokosok a nekik dolgozó és tőlük vásárló alacsony jövedelmű parasztok és munkások célpontjaivá váltak, akik könnyen azonosíthatták őket a társadalmi válaszfal másik oldalán elhelyezkedőként. A zsidók veszélyeztetett helyzetét tovább súlyosbította az 1945 utáni baloldal politikai nyelve, amely a nem-munkát politikai fenyegetésként határozta meg. Ez a politikai nyelvezet, amely kizárta a zsidókat a munkásosztályból, és a munkások osztályát fenyegető veszélyként határozta meg őket, a zsidókat politikai ellenséggé változtatta át.

Az antiszemitizmus ebben az értelemben lehetett a munkás-politika nyelve és ebben a – kétségkívül korlátozott értelemben – lehetett fontos szerepe a második világháborút követő átalakulásokban is. Az értekezés azt állítja, hogy az 1930-as és 1940-es évek politikai nyelvében, különösen a téma szempontjából fontos helyi sajtóban, oly mértékben összefonódott

az antiszemita képzeletvilág és a kapitalizmusról, a piacról vagy a kizsákmányolásról szóló beszéd, hogy a háború utáni, jelentős mértékben ezek körül a fogalmak körül forgó politikai nyelvben sem lehetett szétválasztani őket, még akkor sem, ha ezek a viták éppen nem használták a zsidó kifejezését. Ebben az értelemben az 1945 után a munkásokat célzó kizsákmányolásról, szabadpiacról vagy kapitalistákról szóló beszéd óhatatlanul mozgósított antiszemita jelentéseket is. A magántulajdon és az állam gazdaságirányító szerepe, a szabad piac és a kötött gazdálkodás vitái körül forgó 1945-ben meginduló politikai átalakulás éppen e fogalmak antiszemita terheltsége miatt ruházta föl különös jelentőséggel a zsidók alakját. Amikor az értekezés a zsidók fontos szerepére utal, akkor azt állítja, hogy számos alapvető, ugyanakkor igencsak elvont, a 1945 utáni változások irányát meghatározó kérdéstről lehetett a zsidók alakján keresztül kézzelfoghatóan beszélni.

Felvetődik a bírálatokban, hogy helyes-e zsidók és nem-zsidók konfliktusáról beszélni az antiszemita erőszak kapcsán (Majtényi György kérdése). Valóban a bevezetőben található egy ilyen értelmű – kétségkívül pontatlan megfogalmazású - utalás, a munka fejezetei azonban a zsidó szomszédokat egyoldalúan az erőszak áldozataivá tévő folyamatokat elemzik, és nem tekintik ezeket kétoldalú nézeteltérések következményének.

6, Az opponensi vélemények szóvá teszik, hogy egy, az események lefolyását, kronologikus rendjét bemutató szakasz, illetve egy könyvvégi összefoglaló olvashatóbbá, könnyebben követhetővé tenné a munkát. Ezeket a felvetéseket nem vitatom, elfogadhatónak tartom őket. Különösen egy, az értekezésben felvetett tágabb, elméleti érvényességgel is bíró, a hétköznapi erőszak és az ellenállás viszonyáról, illetve a szubaltern politika mibenlétéről szóló következtetések megfogalmazását látom jelenleg fontosnak. Emellett kétségkívül hasznos lehet egy, az egyes esetek lefolyását eseményszerűen tárgyaló szakasz a bevezető fejezetben.

Szóvá teszik az opponensek, hogy a munkát záró utolsó fejezet, amelynek tárgya a fasizmus korabeli értelmezései és politikai felhasználása, más látószöveget és elemzési módszert követ, mint a korábbiak. Ez kétségkívül így van. Ennek oka – amely talán nem vált teljesen világossá az értekezés szerkesztésmódjából -, hogy az elsődlegesen az értekezésen végighúzó elméleti szálat viszi tovább. Ahogyan arra az opponensek is rámutattak, a munka egyik fő állítása, hogy a hétköznapi élet rendje nem mentes az erőszaktól. A fasizmus korabeli történetei, amelyek a népiártást és a háborús katasztrófát az egyébként ártatlannak tételezett hétköznapi embereket ért kártékony ideológiai-politikai hatások következményeként igyekeztek értelmezni, nem csupán a felejtés politikáját, a nemzeti közösség felmentését célozták. Szélesebb értelemben arra is kísérletet tettek, hogy fenntartsák a politikától mentes hétköznapi élet és a mindennapoktól

gyökeresen különböző politikai cselekvés fogalmi ellenpárosát és így elfedjék a hétköznapi erőszak tényeit és elkerüljék az abból adódó kényelmetlen következtetések levonását.

Az opponensek meglátásai szerint, a nagymértékben a kunmadarasi pogromot követő per történetére támaszkodó utolsó fejezet eltérő szemléletmódja miatt, mintha a kunmadarasi atrocitások bemutatása háttérbe szorulna a többi hasonló esethez képest. Valóban a kunmadarasi eset fontos elem a második világháború emlékezetének korabeli konstrukciójában. Ugyanakkor az itt kibontakozott erőszak mintázata és kulturális jelentései kiemelt szerepet játszanak a piaccal kapcsolatos korabeli politikai és populáris gondolkodásmódnak az értekezés korábbi fejezeteiben történő bemutatásában, illetve az antiszemitizmus elemzése során, különösen a vérvád transzformációjának leírásakor.

Az opponensek felvetik, hogy a magyar historiográfia bemutatása lehetett volna részletesebb. Valóban a hazai kutatás vonatkozó eredményeit az értekezés együtt tárgyalja más hasonló kelet-közép-európai vagy tágabb európai eseményeket elemző irodalommal. Ennek oka, hogy – bár az 1945-46-os tömeges erőszak megértése konkrét magyar történeti problémát is jelent – értelmezése nem elválasztható sem a kollektív erőszak általánosabb problémájától, sem a térség második világháborút követő átalakulásának tágabb kérdéseitől. Mivel a munka célja ezekhez az egyetemesebb vitákhoz való hozzászólás volt, nem látszott célszerűnek a magyar kutatásokat elválasztani tágabb historiográfiai kontextusuktól.

Bár az értekezés jelen formában, mint publikált monográfia, valóban lezárt munka, a jobbítását célzó javaslatok reményeim szerint nem maradnak csupán az MTA doktora eljárás során lefolytatott építő jellegű vita kérdései, hanem lesz lehetőségem azok átgondolt beépítésére egy, a kutatás alapján készülő jövőbeni idegen nyelvű publikációban.